

*М.М. Лабач, канд. філол. наук, доцент, О.М. Шелюх, Г.Г. Хлипавка
(Львівський державний університет безпеки життєдіяльності)*

ПРИНЦИПИ УКЛАДАННЯ ПЕРЕКЛАДНИХ СЛОВНИКІВ ЗІ СФЕРИ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ

У сучасній технічній термінології активно відбуваються суттєві процеси термінотворення, і сфера цивільного захисту, яка як окрема і самостійна галузь професійної підготовки, має ще недостатньо опрацьовану терміносистему як у науковому, так і практичному сенсі. У статті порушено проблему укладання українсько-російського та російсько-українського словників зі сфери надзвичайних ситуацій, а також описано послідовність та принципи їх укладання. Розглянуто також їх практичну необхідність для студентів, курсантів, викладачів та усіх, хто працюватиме над перекладами професійних текстів згаданої сфери.

Ключові слова: перспективний словник, термін, пожежно-технічний термін, лексема, головне слово, словосполучення.

Коли безперечною аксіомою стає формула, що добра наукова термінологія є ознака культурної досягності народу, то для нас не меншу очевидність має формула обернена: розвиткові науки та її засвоєнню в великій мірі повинна сприяти добра наукова мова й наукова термінологія.

*Григорій Холодний, керівник Інституту Української наукової мови,
5 листопада 1928 р.*

У словниковому складі будь-якої розвиненої літературної мови вагоме місце посідає термінологічна лексика. Всебічне вивчення термінологічної лексики і змін у ній сприяє глибшому осягненню закономірностей розвитку лексичної системи мови в цілому.

Насамперед, з'ясуємо, що ми розуміємо під складним словом грецького походження *термінологія* (термін та наука), це сукупність термінів якоїсь галузі науки, техніки, мистецтва або всіх термінів мови. Науку про терміни ще називають *термінознавство*. *Термін* – слово або словосполучення, що означає чітко окреслене спеціальне поняття якої-небудь галузі науки, техніки, мистецтва, суспільного життя тощо. У більш широкому розумінні *термін* – це назва вузлового поняття, яке стосується певного елемента абстрактно-логічної схеми свідомого сприйняття людиною її зовнішнього чи внутрішнього світу. Поняття, як відомо, – одна із форм мислення, результат узагальнення суттєвих ознак об'єкта дійсності.

На думку дослідників, зокрема С.М.Дорошенко, на сучасному етапі дослідження термінології проходить у двох напрямках: теоретичному й практичному [1].

До теоретичних питань термінознавства належить вивчення природи терміна, закономірностей творення термінологічної лексики, її структури, семантики, шляхів поповнення терміносистем. Такі проблеми були предметом дослідження як закордонних учених (Г. Винокур, В. Даниленко, Д. Лотте, Т. Канделаки, О. Реформатський), так і українських (Т. Панько, А. Крижанівська, Л. Симоненко, І. Ковалик, Т. Кияк). Розв'язання цих складних теоретичних питань здійснюється і шляхом розгляду окремих систем. У сучасному українському термінознавстві об'єктами вивчення стали такі терміносистеми: *біологічна* (Л. Симоненко), *військова* (Л. Мурашко), *геологічна* (М. Годована), *гідромеліоративна* (Л. Малевич), *друкарська* (Е. Огар), *економічна* (О. Чуєшкова, Т. Дячук), *металургійна* (Н. Клитарова), *машинобудівна* (О. Литвин), *медична клінічна* (Н. Місник, І. Корнейко), *мінералогічна* (Н. Овчаренко), *науково-технічна* (Т. Михайлова), *пожежно-технічна* (О. Кучеренко), *психологічна* (Л. Веклинець), *судової медицини* (Т. Лепеха), *фізична* (І. Процик), *хімічна* (Г. Наконечна) та ін. Результати досліджень українських учених-термінологів дають змогу простежити історію розвитку термінологій, природу терміна та його роль і місце

у загальній системі української літературної мови, виявити мовні та позамовні чинники, що впливають на перебіг мовних процесів у галузевих терміносистемах, сприяють упорядкуванню та стандартизації термінів.

Практичним напрямом у термінознавстві є створення галузевих термінологічних словників, що відображають сучасний стан галузевих термінологій.

Унормування й стандартизація будь-якої термінології можливі лише за умови всебічного вивчення конкретних терміносистем як у їх синхронному зрізі, так і в діахронії. Однак розв'язання проблем упорядкування терміносистем слід починати із з'ясування основних тенденцій їх історичної еволюції. Наукова термінологія є органічною частиною загальнонаціональної мови, тому встановлення системних ознак термінології окремої мови можливе лише на основі вивчення загальномовних закономірностей, оскільки термінологічна система є одним із проявів цих закономірностей.

На сучасному етапі розвитку сфери цивільного захисту велике значення мають такі поняття, як: пожежна безпека, безпека людини, безпека життєдіяльності людини. Тому на початку ХХІ століття гостро відчувалась нагальна потреба забезпечення цієї сфери професійної діяльності, що пов'язана з профілактикою, попередженням різноманітних надзвичайних ситуацій, катастроф, довідковими виданнями, словниками. Таким чином, дослідження сучасної української термінології цивільного захисту повинні мати не тільки відповідне наукове підґрунтя, але й практичну спрямованість.

Як стверджують термінологи, формування та функціонування будь-якої термінологічної системи – це досить тривалий і складний процес. Тому ми спробуємо у цій статті розглянути проблему прикладного характеру – укладання перекладних словників сфери цивільного захисту.

Пожежно-технічна термінологія, яка є частиною термінологічної системи сфери надзвичайних ситуацій, функціонує давно, проте тривалий час терміни з цієї тематики фіксувалися лише у політехнічних та інших технічних словниках. З погляду хронології аналіз термінологічної лексики цивільного захисту, паралельно з пожежно-технічною термінологією, дає змогу стверджувати, що активні процеси ієрархічного утворення внутрішньо співвіднесеної терміносистеми відбуваються саме зараз. Опис етапів виникнення, становлення й динаміки розвитку пожежно-технічної термінології зробила О. Кучеренко. Пожежно-технічна терміносистема розбудовувалася, на думку дослідниці, значно раніше, ніж система термінів цивільного захисту (починаючи з середини 19 ст.). Згодом саме пожежно-технічна лексика, а також термінологічний фонд сфери цивільної безпеки, до яких поступово додаються термінологічні елементи інших галузей, стають суттєвими складовими досліджуваної термінологічної системи. Про формування окресленої термінології цивільного захисту можна говорити, коли починають використовувати термін *цивільний захист*, і вперше в Законі України "Про правові засади цивільного захисту" (2004 р.) [2] подано його визначення [12].

Ще донедавна майже всі пожежно-технічні терміни були російськомовними і постійно відчувалась потреба у створенні національної пожежної терміносистеми. З початком 90-х років ХХ ст. цей пласт лексики став об'єктом активних досліджень як фахівців-пожежників, так і мовознавців. У цей період було створено ряд лексикографічних видань, зокрема: Ушаков Л.А. Короткий словник: терміни та визначення у пожежній справі. – Харків: Управління пожежної охорони МВС. – 1993. – 23 с., Короткий російсько-український пожежно-технічний словник. / Укл. В.М.Тюпа, І.О. Харченко, М.М. Хорошок – К.: Основа ТзОВ «Астарт». – 122 с.; Короткий російсько-український та українсько-російський пожежно-технічний словник. / В.А. Росоха., О.Ф. Кучеренко., С.В. Белан та ін. – Харків: Фант, 2002. – 384 с.

Зауважимо, що ці праці є систематизованими перекладами з російської мови термінів в основному пожежно-технічного характеру. Оскільки пожежна охорона входить у систему цивільного захисту, то й лексика (терміни і поняття) розширила "межі" свого функціонування.

Пожежна термінологія, як уже зазначалось, належать до нормалізованої терміносистеми, тобто вона вже давно функціонує в науково-технічній літературі, і тому укладено словники, видано довідкову літературу з цієї тематики; основні терміни стандартуються на державному рівні; захищено кандидатську дисертацію «Проблеми формування, функціонування та розвитку української пожежно-технічної терміносистеми» [8], в якій проаналізовано українську пожежно-технічну терміносистему, визначено місце пожежно-технічної термінології в українській термінологічній системі, розглянуто її системні ознаки, структурні компоненти та критерії. На думку дисертантки О. Кучеренко, «дослідження словників, різних друкованих матеріалів з пожежної безпеки стає цілковитою підставою твердження про якісні та кількісні зміни досліджуваної термінології. Динамічні процеси можна простежити у виділених етапах становлення української пожежно-технічної термінології. Різномасштабний розгляд матеріалу дозволив виявити провідні тенденції термінотворення, дати структурно-словотвірну та семантичну характеристику, описати способи термінологічної деривації, визначити лексико-морфологічні особливості, охарактеризувати шляхи нормалізації пожежно-технічної терміносистеми» [12, с.138].

Для нормалізованих терміносистем основою укладання українсько-іноземних та іноземно-українських словників є в основному вітчизняні, закордонні словники або їх поєднання, інші довідкові матеріали, а також досвід роботи авторів словників з цією термінологією. Тобто авторам таких словників не потрібно використовувати методику виявлення термінів, дотримуватися етапів укладання словників, описаних у багатьох статтях [12].

Зауважимо, що у Львівському державному університеті безпеки життєдіяльності (далі – ЛДУБЖД) також проводяться дослідження термінології з цієї тематики, зокрема, було опубліковано ілюстрований словник-довідник «Цивільний захист. Частина перша: Пожежно-рятувальна справа» обсягом понад 3000 термінів [3] (словник укладено з метою «створення національного тлумачного словника з пожежно-рятувальної справи, який би започаткував процес єдиного термінологічного забезпечення системи цивільного захисту населення у державі». Завдання словника – «надати новий поштовх систематичній науковій праці над українською пожежно-рятувальною термінологією з метою її збереження, збагачення та удосконалення у відповідності до вимог термінознавства та національних і міжнародних термінологічних стандартів», а також запропонувати» науковцям, практичним працівникам, викладачам, студентам та іншим читачам систематизовану інформацію щодо пожежно-рятувальної справи» [3, с.8]), ряд статей і доповідей, укладено англійсько-німецько-французький пожежно-технічний словник-мінімуми. Як вважають автори укладених словників-мінімумів, це є спроба зібрати і впорядкувати найуживанішу в технічних текстах термінологію в галузі пожежної безпеки.

Аналізуючи згадані уже бібліографічні факти, розуміємо, що пожежно-технічна термінологія і термінологія зі сфери цивільного захисту має неабиякі можливості щодо функціонування, словотвору тощо. Тому ми вважали за доцільне створити словники, – перекладні словники, – у яких би можна було показати можливості пожежно-технічних лексем разом з лексикою юридичної, медичної та військової сфери творити нові словосполучення, поняття з перекладом на іншу мову, зокрема російську і польську; словники, які дали б «поштовх систематичній науковій праці над українською науковою пожежно-технічною термінологією з метою її збереження» [3, с. 8] та з метою активного використання у повсякденному житті. Але зауважимо, що словники пожежно-технічної термінології містять лише частину понять, які використовуються в сфері надзвичайних ситуацій і цивільного захисту. Тому нашим першочерговим завданням було укладання реєстру найбільш уживаних термінів у всій сфері і, відповідно переклад їх російською і польською мовами.

Так, у 2009 році, було видано два словники такого типу: «Українсько-російський, російсько-український словники термінів і понять зі сфери надзвичайних ситуацій» та «Україн-

сько-польський, польсько-український словники термінів і понять зі сфери надзвичайних ситуацій” [9, 10].

У цій статті спробуємо коротко описати етапи підготовки до роботи над перекладними словниками нормалізованої терміносистеми та принципи їх укладання.

Обсяг реєстру українсько-російського, російсько-українського та українсько-польського та польсько-українського словника становить близько двох тисяч головних слів та відповідно близько п'яти тисяч утворених з ними словосполучень.

У своєму викладі послуговуємося такими робочими термінами з надзвичайних ситуацій: слово, словосполучення, які позначають наукові поняття, що відносяться до сфери надзвичайних ситуацій, входять у систему понять цієї галузі чи напряду, обмежуються спеціальною сферою Вживання, яка усталилася в науково-технічній літературі з цієї тематики і, як правило, регламентуються дефініцією. [12, с. 139].

Роботу над укладанням словників можна окреслити кількома етапами.

Спочатку проводився відбір матеріалу. Базою відбору термінів для створення цих словників стали недавно укладені словники та довідкові видання, зокрема: ілюстрований словник-довідник “Цивільний захист. Частина перша: Пожежно-рятувальна справа” і польський перекладний словник “Ratownictwo: Słownik polsko-angielsko-niemiecko-rosyjski” [13].

Зауважимо, що при відборі та укладанні української частини словників значний масив лексем запропонували ввести до реєстру консультанти – спеціалісти з пожежно-рятувальної справи та цивільного захисту, рятування та медицини: канд. пед. наук М.С. Коваль, канд. техн. наук І.О. Мовчан, начальник медчастини ЛДУБЖД Бейзим І.Х. Внаслідок копіткої роботи над зазначеними джерелами, з урахуванням порад консультантів, було створено перший варіант української частини. Потім здійснювався пошук російських та польських еквівалентів українських термінів. Для формування остаточного варіанта українсько-російського словника і його оберненої частини було враховано слушні зауваження та рекомендації редактора цього видання М.С. Коваля, рецензента канд. філолог. наук З.О. Мацюк та лексикографа, автора численних публікацій про проблеми української термінології, зокрема пожежно-технічної, доктора філологічних наук І.М. Кочан.

Хочемо підкреслити, що вказані вище словники є частиною цілої програми видання словників, яка включає, крім них, ще “Українсько-російський” і “Українсько-польський” розмовники для порозуміння рятувальників і потерпілих у надзвичайних ситуаціях. Тому їх можна буде використовувати при перекладах наукових праць з української на польську та російську мови, в процесі користування науковою літературою цими мовами. Вони стануть у пригоді курсантам, які проходять стажування в Польщі та Росії, а також рятувальникам та волонтерам під час “Євро 2012” в Україні, при проведенні інших масових заходів подібного масштабу з участю наших найближчих сусідів – росіян та поляків (останнє особливо стосується “Розмовників”).

Словник містить найбільш уживані в практиці терміни, поняття і словосполучення зі сфери надзвичайних ситуацій та рятування. Сподіваємося, що він буде потрібний усім, хто працює в цій сфері, а також мовознавцям-термінологам.

1. Словники не охоплюють всієї термінологічної і понятійної бази зі сфери надзвичайних ситуацій та рятування, а, на думку авторів, лише найголовніші терміни і поняття цієї сфери. Враховуючи, що словники призначено для спеціалістів досить вузької сфери, вони побудовані так, щоб ними було максимально зручно користуватися, тобто, при укладанні використано й принцип сполучуваності. У написанні всіх термінів та загальноживаних слів укладачі дотримувались вимог чинного правопису і нових орфографічних словників, укладених з урахуванням норм чинного правопису; переклад і редагування термінів та означень здійснювалися відповідно до норм слововживання в українській мові.

2. Усі словникові статті розташовані за абеткою, заголовні слова подані жирним шрифтом, нижче – слова, які творять із заголовним словосполучення, що найчастіше використовуються у сфері надзвичайних ситуацій.

Наприклад:

Вогнегасний

– засіб

3. Виходячи із засад зручності в користуванні словником і практичності, іноді подано окреме заголовне словосполучення (напр., **Авторський нагляд**), або словосполучення, яке творить зі словом, поданим нижче, ще більше, стало термінологічне словосполучення:

Аварійна служба

– Газова

або заголовне слово є одиничним, а нижче – стале словосполучення:

Рятувальний

– дихальний пристрій

У такому випадку у словниковій статті “**Пристрій**” слово «дихальний» подаватися не буде.

4. Заголовне слово-прикметник подано у формі ч.р. одн., якщо ж далі є слова ж. і с.р. або у формі мн., то прикметник повторюється поруч із ними у відповідній формі:

Рятувальний

– рятувальна експедиція

– рятувальні сани

5. Якщо заголовне слово має синонім, вони подані поруч:

Судома, корч

– звела, схопила; схопив корч.

Сподіваємося, що саме при такому способі укладання словників, ними буде найбільш зручно користуватися.

Оскільки національна терміносистема цивільного захисту формується паралельно з відповідними терміносистемами інших країн (це відображено і в міжнародних стандартах ISO, і в державних стандартах України ДСТУ), термінологічний лексикон поповнюється і буде поповнюватися, то й наш словник, очевидно, також поповнюватиметься.

Список літератури:

1. **Дорошенко Світлана Михайлівна.** Формування та розвиток української термінології нафтогазової промисловості: дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2004.

2. Закон про правові засади цивільного захисту // Пожежна безпека: Нормативні акти. Протипожежні вимоги в галузі проектування та будівництва. – К: Тов. «Пожінформтехніка», 2005. – 496 с.

3. **Козяр М.** Цивільний захист. Частина перша: Пожежно-рятувальна справа. Ілюстрований словник-довідник / М. Козяр, А. Шадрін, І. Кочан. – Львів: Вид-во «Сполом», 2006. – 552 с.

4. Короткий російсько-український пожежно-технічний словник / [уклад. В.М. Тюпа, І.О. Харченко, М.М. Хорошок]. – К.: Основа ТзОВ «Астарта», 1996. – 122 с.

5. Короткий російсько-український та українсько-російський пожежно-технічний словник / [уклад. В.А. Росоха., О.Ф. Кучеренко., С.В. Белан та ін.]. – Харків: Фант, 2002. – 384 с.

6. **Кучеренко О.** Розбудова сучасної національної термінології цивільного захисту / О. Кучеренко // Вісник Нац. ун-ту “Львівська політехніка”. Серія “Проблеми української термінології” – 2009. – № 648. – С. 92 – 94.

7. Кучеренко О. Етапи становлення та розвитку української пожежно-технічної терміносистеми / О. Кучеренко // Вісник слов'янського університету. – 2003. – Т. VI. – № 4. – С. 17–19.

8. Кучеренко О. Проблеми формування, функціонування та розвитку української пожежно-технічної терміносистеми. Дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук за спеціальністю 10.02.01. – Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, Харків, 2003. – 19 с.

9. Лабач М.М. Українсько-російський, російсько-український словник термінів і понять зі сфери надзвичайних ситуацій / М. М. Лабач, О. М. Шелюх. – Львів, 2009. – 194 с.

10. Лабач М.М. Українсько-польський, польсько-український словник термінів і понять зі сфери надзвичайних ситуацій / М. М. Лабач, Г.Г. Хлипавка. – Львів, 2009. – 207 с.

11. Ушаков Л.А. Короткий словник: терміни та визначення у пожежній справі / Л. А. Ушаков. – Харків: Управління пожежної охорони МВС. – 1993. – 23 с.

12. Шуневич Б.І. Проблеми укладання нових словників нормалізованих терміносистем (на прикладі пожежної термінології) / Б.І. Шуневич // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Житомир: Вид-во Житомирського державного університету імені Івана Франка, 2009. – Вип. 45. – С. 138–142.

13. Ratownictwo: Słownik polsko-angielsko-niemiecko-rosyjski / M. Krasnodebska, E. Nadyniak, K. Dominski, P. Dominska // Warszawa: Fundacja Edukacja i Technika Ratownictwa. —2006. – 343 s.

М.Н. Лабач, О.М. Шелюх, Г.Г. Хлипавка

ПРИНЦИПЫ СОЗДАНИЯ ПЕРЕВОДНЫХ СЛОВАРЕЙ ИЗ СФЕРЫ ЧРЕЗВЫЧАЙНЫХ СИТУАЦИЙ

В современной технической терминологии активно происходят существенные процессы терминообразования, и сфера гражданской обороны как отдельная и самостоятельная отрасль профессиональной подготовки имеет еще недостаточно разработанную терминосистему как в научном, так и в практическом смысле. В статье рассматривается проблема создания украинско-русского и русско-украинского словарей из сферы чрезвычайных ситуаций, а также описано последовательность и принципы их составления. Рассмотрено также их практическую необходимость для студентов, курсантов, преподавателей и всех, кто будет работать над переводом профессиональных текстов.

Ключевые слова: термин, пожарно-технический термин, лексема, главное слово, словосочетание.

М.М. Labach, O.M. Shelyukh, H.H. Khlypavka

PROBLEMS OF COMPILING TRANSLATION DICTIONARIES IN THE SPHERE OF EMERGENCY SITUATIONS

In modern technical terminology actively occurring essential processes of creation of terms and the sphere of civil protection, which is a separate and independent branch of vocational training has not yet adapted terminology system both in scientific and practical sense. The article examines the problem of compiling of the Ukrainian-Russian and Russian-Ukrainian Dictionaries from the sphere of emergency situations, and describes the sequence and principles of their compiling. We also consider their practical need for students, teachers and all who work on translations of professional texts of these areas.

Key words: term, fire-technical term, lexeme, key word, word combination.